

ORIGINAL

Sobre l'òpera i els seus metges

*About the Opera and its doctors***Joan B. Soriano**

*Professor Associat de Medicina, Pneumologia, Hospital Universitari Son Espases, Palma
Centro de Investigación en Red de Enfermedades Respiratorias (CIBERES), Instituto de Salud Carlos III (ISCIII), Madrid*

Correspondencia

Joan B. Soriano
303Q - Servei de Pneumologia
Hospital Universitari Son Espases
Carretera de Valldemossa, 79 - 07010 Palma
E-mail: jbsoriano2@gmail.com

Recibido: 1 - VII - 2019**Aceptado:** 2 - IX - 2019**doi:** 10.3306/MEDICINABALEAR.34.03.15**Resum**

Aquesta investigació té com a objectiu analitzar el repertori de l'òpera en continguts de rols mèdics i de pacients. També per identificar personatges i passatges significatius que exemplifiquin el paper i la percepció canviants de la medicina en la societat durant cinc segles.

Es va realitzar una cerca sistemàtica. Les característiques musicals i els rols interpretatius, i els seus determinants, van ser tabulats i analitzats formalment.

De un total de 493 òperes, 52 (10,6%) es van identificar amb un pacient o un metge com a personatges. Abasten 239 anys, de 1777 a 2016. Més enllà de la Medicina de Família i els generalistes no especificats, algunes òperes es podrien atribuir a especialitats mèdiques, incloent 3 (5,8%) a Medicina Respiratòria. En les 33 òperes amb rols de metge, tots estan representats només per personatges masculins, distribuïts per corda principalment en les tonalitats greus. En general, el compositor que apareix amb el major interès en informar de malalties és Giuseppe Verdi, amb nou òperes incloent metges. Finalment, es pot observar una tendència en l'evolució del paper dels metges. Des de la majoria dels rols bufals menors, amb components màgics o còmics durant el segle XVIII, fins a un metge professional i tècnic més recentment.

L'òpera mostra una percepció canviant dels rols dels metges i pacients al llarg de la història, amb un biaix de gènere que encara persisteix.

Paraules clau: Dones, humanisme, música, òpera, veu.

Abstract

This research aims to analyze the opera repertoire in terms of content of medical roles and patients. Also, to identify significant characters and passages that exemplify the changing role and perception of medicine in society for five centuries.

A systematic search was performed. The musical characteristics and the interpretive roles, and their determinants, were tabulated and analyzed formally.

Of a total of 493 operas, 52 (10.6%) were identified with a patient or a doctor as characters. They span 239 years, from 1777 to 2016. Beyond Family Medicine and non-specified generalists, some operas could be attributed to medical specialties, including 3 (5.8%) to Respiratory Medicine. In the 33 operas with medical roles, they are all represented only by male characters, distributed by chord mainly in the grave tunes. In general, the composer who appears with the greatest interest in reporting disease is Giuseppe Verdi, with nine operas including doctors. Finally, a trend in the changing role of doctors can be observed. From the majority of smaller buffal roles, with magical or comic components, in the XVIIIth century, to a professional and technical doctor more recently. Opera shows a changing perception of the roles of doctors and patients throughout history, with a blatant gender bias that still persists.

Keywords: Women, humanism, music, opera, voice.

Introducció

L'òpera és un gènere de música teatral en el qual una acció escènica s'harmonitza, es canta i té acompanyament instrumental. Jo els proposo un viatge, de gairebé 400 anys, i que com per a moltes altres coses bones, comença a Itàlia. Molts consideren que l'òpera va néixer amb Claudio Monteverdi, amb el seu *Orfeo*, sobre temàtica grega antiga per la cort de Màntua i estrenada en 1607. És una òpera preciosa i que encara es representa regularment, ja que gaudeix de gran estima del públic.

Però en justícia, el mèrit és de Jacopo Peri, deu anys abans amb el seu *Dafne*, que va ser la primera composició considerada òpera, tal com l'entendem avui. Va ser escrita durant 1597, sota la gran inspiració d'un cercle elitista de literats humanistes florentins, coneguts com la "*Camerata de Bard*" o "*Camerata Florentina*". Significativament, *Dafne* va ser un intent de reviu de la tragèdia grega clàssica, com a part del més ampli reviu de les característiques de l'antiguitat, propi del Renaixement. Els membres de la *Camerata* consideraven que les parts corals de les tragèdies gregues van ser originalment cantades, i potser fins i tot el text sencer de tots els papers; l'òpera llavors va ser concebuda com una manera de "restaurar" aquesta situació. Però *Dafne* es troba perduda, i només perduren fragments de tres pàgines, de manera que no pot representar-se. Una obra posterior de Peri, *Euridice*, de 1600, és la primera òpera que ha sobreviscut.

Un exemple de l'anomenat miracle operístic és Anna Netrebko, excelsa soprano russa, que va començar la seva carrera artística de la manera més inversemblant. Ella era conserge al Teatre Mariinski de Sant Petersburg, seu de l'Òpera Kirov. Allà, una nit cantant mentre netejava, la seva veu va cridar l'atenció del director d'orquestra Valeri Guerguiev i en conseqüència es va fer el seu mentor musical. Ara és una gran diva universal, cotitzada i requerida pels millors directors i teatres; una veritable Ventafocs de temps moderns. Netrebko es llueix en la seva magistral interpretació d'Antònia, en l'ària final del tercer acte de l'òpera de Jacques Offenbach, *Les Contes d'Hoffmann*. En aquesta òpera, Offenbach ens relata tres amors perduts de Hoffmann. El primer és amb Olímpia, considerada com la dona perfecta: és jove, guapa, intel·ligent i canta com els àngels. Però té un defecte, no és humana; és una autòmata creada per un físic. I després de discutir el seu preu amb Hoffmann, el seu creador la destrueix. En el segon acte, Hoffmann s'enamora d'una cortesana, i per ella s'enemista amb la seva pròpia mare. Però és el tercer acte, amb Antònia, el que té un major interès mèdic. Antònia té una salut fràgil, i quan canta es desmaia. El pare d'Antònia li prohibeix cantar, ja que la mare d'Antònia va morir cantant. No obstant això, el malèfic Doctor Miracle li dona un placebo i l'anima a cantar perquè, quina comparació pot tenir la monotonia d'una vida casada amb Hoffmann versus la glòria d'una mort per l'art?

Els experts es divideixen en el diagnòstic mèdic d'Antònia. Uns diuen que tuberculosi, altres que una valvulopatia, suggerint un probable prolapse de vàlvula mitral. L'aritmia d'Antònia és ben diagnosticada per Miracle: "El pols és irregular i ràpid, ¡mal símptoma!". És un bon metge dolent. Els signes clínics del prolapse de la vàlvula mitral inclouen fragilitat, dispnea ocasional, ansietat, esgotament i arrítmies ocasionals; la mort cardíaca sobtada passa rarament, però ha estat descrita. Antònia mostra molts d'aquests símptomes. No obstant això, el Doctor Miracle li demana que canti, temptant-la amb una vida d'artista. Antònia canta i es desploma a l'escenari. El metge ràpidament arriba i certifica la seva defunció. El seu pare i Hoffmann, ploren la seva mort.

Molts consideren que hi ha una necessitat urgent de re-humanitzar la medicina.^{1,2} La pràctica clínica ha d'incloure evidentment atenció tècnica, però també d'altres habilitats per alleujar el patiment i mantenir una aliança forta de pacients i metges contra les malalties.³ Els metges es preparen àmpliament per alleujar el patiment a través de la fisiopatologia, però sovint es descuiden altres necessitats humanes bàsiques. La humanització del binomi metge-pacient hauria de contribuir a donar suport a les connexions humanes entre metges i pacients, i les arts poden ajudar.^{4,5}

L'humanisme i el renaixement van tenir el seu origen a Itàlia, al segle XIV. Va ser un sistema ètic centrat en la persona i els seus valors, necessitats, interessos, habilitats, dignitat i llibertat; especialment utilitzat per a un ésser que rebutja la religió teòrica i la superstició. Més enllà de l'humanisme i les arts, els metges humanistes són marcats per la compassió, la simpatia o la consideració envers humans i animals. En termes generals: el paper real del metge no és ser professor de pacients i altres metges. L'aprenentatge de les humanitats ens farà més "humanistes". I també més capaços de fer front a les necessitats de les persones pacients.

L'Òpera és Art amb majúscules. *Gesamtkunstwerk* (traduïble de l'alemany com a obra d'art total) que és un concepte atribuït al compositor d'òpera Richard Wagner, qui ho va encunyar per referir-se a l'òpera com un tipus d'obra d'art que integrava les antigues sis Belles Arts: la música, la dansa, la poesia, la pintura, l'escultura i l'arquitectura.⁶ Certament, quan un coneix la complexitat d'un acte operístic, en què de vegades cent coristes i cent músics interaccionen amb els cantants solistes sota l'harmonia de la batuta del director/a, més el treball de desenes de persones entre bambolines, s'aclapara del miracle de representar en directe, durant dues hores o més un acte així. Durant una òpera, pot ocórrer que una única nota entre milions, desafinada o merament a deshora, d'un cantant o un músic, és perceptible dins d'un oceà d'harmonia. Tothom s'esforça en produir un so perfecte i a *tempo*, doncs els errors individuals són errors de tot el conjunt.

Comparat amb èpoques pretèrites, són mals temps per a la lírica, com deia la cançó. Segons l'enquesta Nacional d'Activitats Culturals de 2015, tan sols un 2,6% de la població assisteix o ha assistit a una òpera en l'últim any, amb tendències idèntiques a l'enquesta anterior a 2010. I les xifres de la Zarzuela són encara pitjors: només un 1,8%. Tampoc millora segons accés per internet. Però hi ha moltes raons per anar a l'òpera. Aquí van cinc:

L'òpera permet compartir una emoció en estat pur. L'òpera és un art que es viu en viu. El contacte directe amb una tragèdia, especialment quan està ben interpretada (musical i dramàticament) és una cosa que difícilment pot oblidar-se, i es guarda en el record per sempre.

Permet viure una experiència artística completa. Música més teatre, una òpera és una experiència integral. Des del disseny de vestuari, la direcció d'escena, la interpretació de l'orquestra en directe, la coordinació d'il·luminació... És tot el resultat d'un treball dedicat de centenars de persones implicades en crear aquesta peça d'art que estàs gaudint. Alguna experiència és més completa que aquesta?

Perquè permet cultivar-se. Alhora que vas a escoltar la millor música, aprens de mitologia, de cultura clàssica, geografia, guerres, herois, història, drames i llegendes. Tot en un!

Perquè és l'excusa perfecta per viatjar. Què millor raó per viatjar a Londres a veure una òpera de la Royal Opera House? Què tal anar a Nova York, i ja que hi vas, entres a veure una òpera del Met?. Sabies que hi ha persones que no deixen escapar cada any l'oportunitat d'anar a Bayreuth al festival d'òpera de Wagner?. Per a molts l'òpera és gairebé com una religió. O se li acosta. I si la gent peregrina a la Meca... *La Traviata* bé val un viatge, a Roma?. Mentrestant, a les Illes Balears, tant el Teatre Principal de Palma (**Figura 1**),⁷ com el de Maò,⁸ permeten gaudir any rere any d'aquest espectacle únic.

Figura 1: Teatre Principal de Palma.

Perquè et permetrà protegir un tipus d'espectacle únic. Hi ha qui ja parla d'una espècie en perill d'extinció. Però, molts pensem que l'òpera mai ho estarà en perill d'extinció, ja que és un gènere que bull vida, i que sempre trobarà un públic fidel que en algun moment de la seva vida el redescobreix a altres, i es renova.

Tanmateix, la nostra comprensió de la medicina en l'òpera és incompleta i la percepció de la malaltia i els cuidadors al llarg de la història probablement no és uniforme. L'Opera en Medicina és present a l'anomenada mà de vidre d'òpera o deformitat *en lorgnette*.⁹ No obstant això, hi ha poca literatura sobre medicina a l'òpera. Willich S.,^{10,11} ha resumit elegantment algunes publicacions disponibles sobre òpera i medicina i ha identificat algunes tendències a través de la història clínica. Altres han enumerat diferents punts de vista i perspectives, disponibles en altres llocs.^{12,13,14,15,16} No obstant això, fins ara no hi ha una anàlisi formal i completa del repertori de l'òpera sobre els rols dels metges i els pacients, les seves característiques i determinants i les tendències generals des dels seus orígens fins a l'actualitat.

Aquesta investigació va tenir com a objectiu analitzar, tant de manera crítica com lírica, el repertori de l'òpera en termes de contingut dels rols mèdics (i de pacients) i per determinar la distribució per sexe, registre de veu, especialitat mèdica i autor, entre d'altres. També per identificar personatges i passatges significatius que exemplifiquen el rol i la percepció canviants de la medicina i els metges en la societat durant els darrers cinc segles.

Mètodes

S'ha realitzat una cerca sistemàtica que inclou recursos impresos i online per identificar òperes amb funcions de "metges", "doctors", "pacients" i/o condicions mèdiques específiques. Aquesta cerca es va estendre i es va confrontar amb converses individuals amb reputats experts en òpera, a més d'una recerca bibliogràfica de literatura especialitzada en literatura anglesa i no anglesa. Tenint en compte algunes definicions intrínsecament toves (òpera vs *opéra-ballet*, *opereta*, *pièce lyrique*, *saynète*, *singspiel*, *zarzuela*, ...), es va considerar com a denominador la darrera llista d'òperes disponibles online, els autors de la qual informen que es va compilar consultant llistes d'òperes, per autoritats reconegudes en el camp de l'òpera, i la selecció de totes les òperes que van aparèixer almenys en cinc d'elles (és a dir, totes les òperes en la majoria de les llistes). Aquesta llista es va confrontar i es va actualitzar, i està disponible a l'apèndix online.¹⁷ Aquesta investigació va seguir i s'adhereix a l'orientació de *Strengthening the Reporting of Observational in Epidemiology* (STROBE) per informar estudis observacionals.¹⁸ S'han extret els següents camps: característiques de l'òpera (títol, autor, any d'estrena), característiques del cantant (sexe i registre de veu) i especialitat mèdica. Es

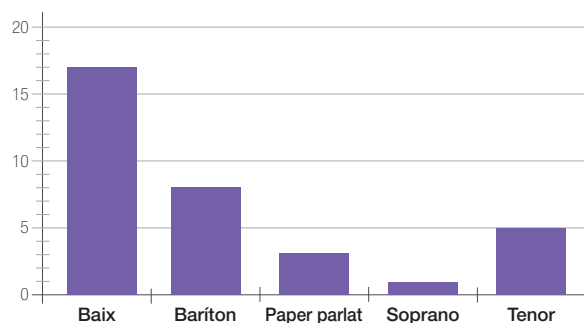
presenten les distribucions de comptatge i de freqüències. No s'ha considerat necessari la utilització de proves estadístiques formals, ni l'aprovació d'un Comitè d'Ètica de la Investigació.¹⁹

Resultats

Hi ha molts pacients i malalties en el repertori operístic. Pot estimar-se que d'entre les 493 òperes existents fins a la data, en 34 (6,9%) hi ha un metge com a personatge. El primer va ser el *Dottore di Bologna*, a *Il Mondo de la Luna* de Joseph Haydn, estrenada a 1777. I l'últim, el Doctor Kenneth B. Wells, a *The Center Cannot Hold*, estrenada el 2016 a Los Angeles.

En el seu conjunt, si s'analitzen aquestes òperes amb criteris objectius, s'observen algunes claus. Per exemple: Tots els personatges de metges en òpera són... homes! No hi ha encara cap dona metgesa. En concret, es poden comptar 17 baixos i 7 barítons, ja que les veus greus solen associar-se amb autoritat (Figura 2); també 5 tenors, 3 papers no parlats i una soprano, la inefable Despina a l'òpera de Wolfgang Amadeus Mozart *Così*

Figura 2: Distribució dels papers operístics de metge segons el seu registre de veu.

fan tutte, traduïble com Així fan totes. En ella, una de les minyones de les núvies es disfressa de metge, fins i tot amb un bigoti, per confondre un dels nuvis. És un flagrant biaix de gènere, que encara persisteix.

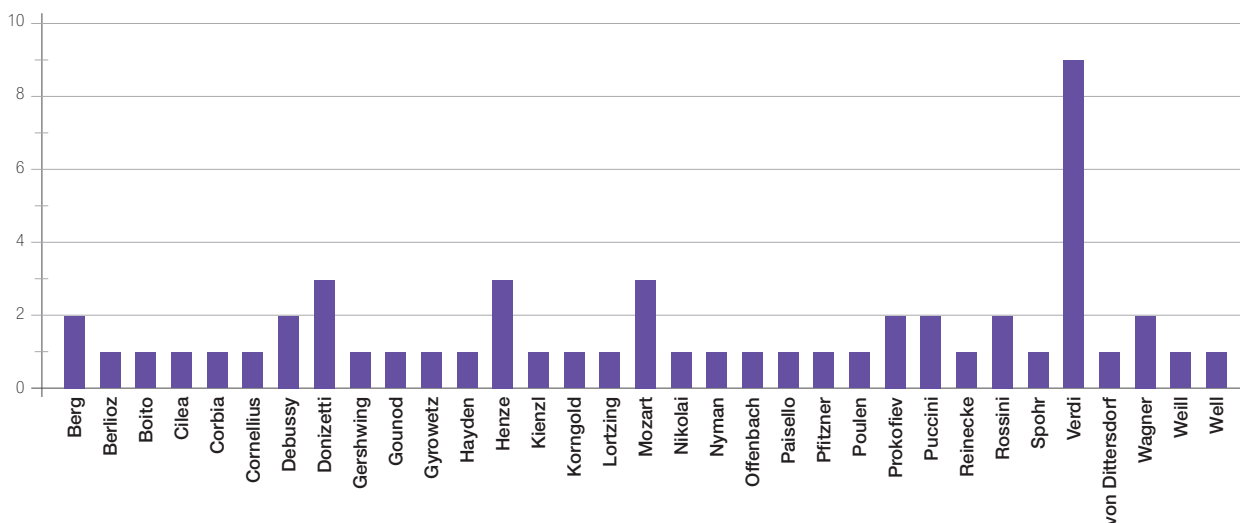
Després de diversos autors amb una o dues òperes en personatges mèdics, tenim Heinze, Donizetti o Mozart amb tres (Figura 3). Però si hi ha un compositor que ha dedicat moltes òperes a la medicina i els seus metges, aquest és Giuseppe Verdi. El geni de Milà té nou òperes en què s'identifiquen personatges mèdics. Potser la seva llarga vida, va viure 87 anys, o la seva experiència amb la mort precoç de la seva estimada Margherita degut a encefalitis als 26 anys o els seus dos fills petits, el van marcar.

Potser una de les malalties que més presència ha tingut al llarg de la història tant en la literatura com en l'òpera, és la bellesa lànguida de la tuberculosi: Dones primes, de pell pàl·lida, fràgils, que tussen fins i tot amb expectoració hemoptoica. La tos es considerava atractiva i fins i tot sexy en aquella època (les cortesanes amb tuberculosi podien cobrar més). Actualment això no passa. Però sí que pot trobar-se en algunes top model traços d'aquesta bellesa lànguida.

Un personatge de metge que es repeteix en dues magnífiques òperes és el Doctor Bàrtolo, tant a *Le nozze di Figaro*, de Mozart a 1786, com a *Il barbiere di Siviglia*, de Gioachino Rossini a 1816. Bàrtolo, és un personatge còmic i bufó, que malgrat la seva avançada edat, pretén conquistar una bella noia. Ella necessitarà de l'ajuda del barber Figaro, fins molt recentment el cirurgià de torn. La figura del metge no comporta cap prestigi, tot el contrari: l'agudesia i intel·ligència són propietat del barber.

Un altre personatge inoblidable és el del Doctor Dulcamara, en *L'Elisir d'Amore* de Gaetano Donizetti. És un metge

Figura 3: Freqüència d'autors que han incorporat papers de metges i/o pacients en òperes.

viatjant, entabanador i xerraire. Dulcamara ven una posició miraculosa, que ho cura tot, des del mal de fetge o d'ossos, la escròfula, la apoplexia o la diabetis, el mal de queixal i fins i tot les arrugues. I explica que aquest elixir triga 24 hores a fer efecte. En realitat, el que ven és vi de Bordeus de baixa qualitat. I quan al dia següent, els seus pobres pacients es desperten de la borratxera, Dulcamara ja ha traslladat el seu negoci al següent poble. No obstant això, per una extraordinària cadena de casualitats, no només el pobre i innocent Nemorino convenç a Adina del seu amor, sinó a sobre hereta d'un oncle llunyà, amb la qual cosa Dulcamara clama que el seu elixir, no només cura les malalties, sinó que et porta amor i riquesa.

Wozzeck en la més famosa òpera d'Alan Berg: en aquesta obra, el soldat ras *Wozzeck* és subjecte experimental d'un metge, present en tota l'òpera però sense nom; a canvi de diners *Wozzeck* accepta sotmetre's a una dieta de llegums durant dues setmanes; i després li segueix una dieta només de carn. El doctor li extreu mostres de sang i orina, i assumeix que aquestes dietes li provocaran una *aberratio mentalis partialis* i creu que es farà famós amb aquest descobriment. *Wozzeck* no ha signat cap consentiment informat, ni tampoc sap del protocol d'aquesta investigació. Encara no estaven inventats. I el metge incita la gelosia de *Wozzeck*, que primer mata la seva dona i després al seu fill; i finalment es suïcida per la culpa. És un metge malvat, arquetip dels nazis que van experimentar en camps de concentració una dècada després.

Ja entrat el segle XXI, la darrera arribada al repertori operístic és *The Center Cannot Hold*. És una òpera de cambra en dos actes, amb música composta pel psiquiatre Kenneth B. Wells i llibret d'ell mateix, sobre la seva pacient Ellin Sacks. És la primera òpera dedicada a explicar la història natural d'una malaltia psiquiàtrica, concretament l'esquizofrènia paranoide. Està basada en el llibre de memòries de Sacks del mateix nom, que descriuen la seva experiència com a pacient amb esquizofrènia, i l'òpera es va estrenar al juliol de 2016. La malaltia d'Ellin Sacks

Figura 4: Fotografia d'una representació de *La Traviata* al Teatre Principal de Palma, Temporada 2010-2011.

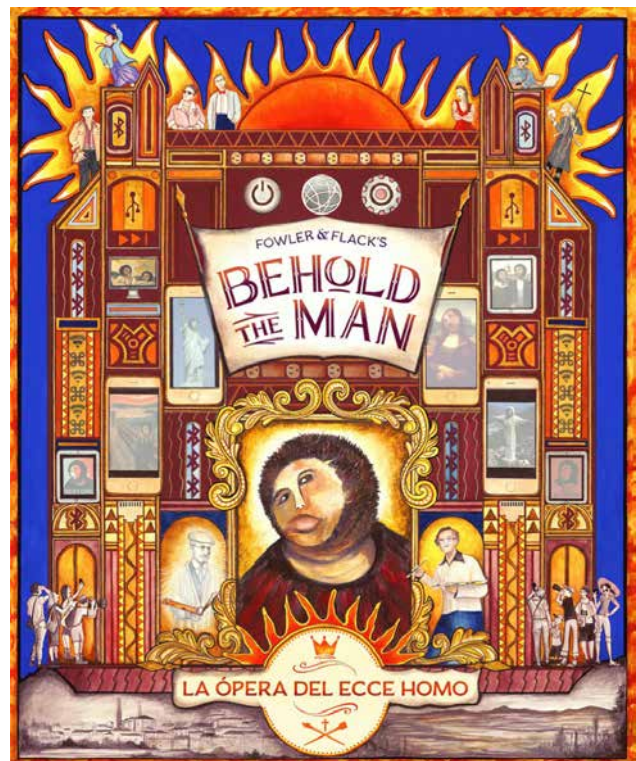

va debutar als sis anys amb mania de l'ordre, i als vuit amb malsons. A la Facultat de Dret s'enamora, i la parella decideix fer junts fer una tesi sobre Drets dels Malalts Mentals. A ell li donen el *Cum Laude* i a ella només un aprovat; aquesta injustícia la desestabilitza, i és ingressada en múltiples institucions mentals. Cada vegada que qüestiona la medicació, o tarda a respondre al metge, li doblen la dosi dels psicofàrmacs i/o la lliguen al llit; però ajuda a donar l'alta a un malalt de color que ha estat molts anys a manicomis, quan només tenia un lleu retard mental. Finalment, aprèn a viure amb la seva malaltia i la rehabilitació funciona, i torna a una vida integrada en societat, amb dignitat. El seu cas després el fan servir per canviar la legislació en els Estats Units, i se prohibeix lligar al llit els pacients. Per primera vegada els seus pares diuen ser orgullosos d'ella: –“Sóc diferent, tinc esquizofrènia”–. Novament, tots els metges i psiquiatres que l'atenen, ho fan d'una manera freda i sense empatia. Cap és dona.

Discussió

Així doncs, l'estudi dels metges a l'òpera, ens permet identificar una percepció canviant: al segle XVIII, els metges tenien un paper còmic o bufal, i el seu coneixement es basava en la saviesa popular o la màgia, sense cap prestigi (1786 *Le nozze di Figaro*; 1816 *Il barbiere di Siviglia*; 1832 *L'elisir d'amore*); al segle XIX alguns metges en l'òpera mostren una mica de compassió (1853 *La Traviata*) (**Figura 4**), encara que altres són veritablement demoníacs (1881 *Les contes d'Hoffmann*); ja en el se-

Figura 5: Cartell anunciador de l'estrena de l'òpera *Behold The Man*, 2019.

gle XX, el coneixement mèdic és més racional, i l'estatus social és elevat, però alguns metges són malvats (1925 *Wozzeck*); finalment, al segle XXI, el metge és un professional amb coneixement tècnic i classe social mitja / alta (2016 *The Center Cannot Hold*).

Lord Thomas Horder (1871-1955), un metge anglès reconegut pel seu ull clínic i agudesia diagnosticadora sense rival en la seva època, del qual els seus pacients incloïen tots els monarques britànics d'Eduard VII a Isabel II (excepte Eduard VIII), a més de dos primers ministres, deia: *"If a doctor was of necessity a humanist in ancient generations, it behoves him, to be all the more a humanist to-day... if I say the whole truth, feels impelled to answer the recording angel's question, as did the Rabbi of old: write me as one that loves his fellow men"*. Bé, intercanvieu aquest "to-day", per avui; ara mateix.

Aquest agost s'estrenarà una nova òpera probablement amb nous personatges metges, basada en l'experiència

de la senyora Cecilia Jiménez, i la seva restauració del "Ecce Homo" de Borja el 2012. Veurem si en *Behold The Man*, 2019, s'inclou alguna mèdica (**Figura 5**).

En conclusió, l'òpera és sentiment. I en el món actual, tant per tractar amb els pacients com amb els col·legues o els estudiants medicina, necessitem exercitar l'empatia. Espero haver-los convençut que la imatge dels metges (i dels pacients) ha evolucionat al llarg de la història de l'òpera. Entre tots s'ha de promoure l'Humanisme en medicina i cirurgia.

Conflicte d'interessos

Declaro absència de qualsevol associació comercial que pugui suposar un conflicte d'interessos en relació amb el manuscrit remès.

Bibliografia

1. Epstein M. For a truly humanistic ethic, we need truly humanistic medicine. *BMJ* 2014;348:g1133.
2. Makarova V, Chisolm M, Manca A, Markovina I, McFarland J. Putting the 'Heart and Soul' Back into Medicine: The First 'The Doctor as a Humanist' Symposium. [available at: <http://blogs.bmj.com/medical-humanities/2017/11/14/putting-heart-soul-back-medicine-first-doctor-humanist-symposium/>]. Posted on November 14, 2017 by Anna McFarlane
3. Glick SM. Sounding board. Humanistic medicine in a modern age. *N Engl J Med* 1981;304:1036-8.
4. Young RK. Introducing The Arts and Medicine: JAMA Turns Another Page. *JAMA* 2016;316:1365.
5. Augustyn N, Welch SJ, Irwin RS. Managing information overload: the evolution of CHEST 2012;142:1-5.
6. Phillips RJ. Opera: Rossini leads the way to Verdi. *Br J Gen Pract* 2015;65:145.
7. <https://www.teatreprincipal.com/> [accès el 22 d'abril de 2019]
8. <https://teatremao.com> [accès el 22 d'abril de 2019]
9. Swezey, RL, Alexander SJ. Erosive Osteoarthritis and the Main en Lorgnette Deformity (Opera Glass Hand). *Arch Intern Med* 1971;128:269-72.
10. Willich SN. Physicians in opera--reflection of medical history and public perception. *BMJ* 2006;333:1333-5.
11. Willich SN. The Center Cannot Hold: Medicine, Music, and the Mind. *JAMA* 2017;317:1822-3.
12. Carmody J. Doctors and opera. *Med J Aust* 1991;155:783-4.
13. Mason RB. Seeing medicine through opera glasses. *CMAJ* 1996;154:921-3.
14. Respira Arte. Eds: Pere Casan, JL Viejo, JL Alvarez-Sala. Editorial Respira. 2010. Barcelona, Spain.
15. El amor te hará inmortal : Música, memoria y vida. Ramon Gener. Plaza y Janés. 2016. Barcelona, Spain.
16. Lorusso L, Franchini AF, Porro A. Opera and neuroscience. *Prog Brain Res* 2015;216:389-409.
17. Soriano JB. On Doctors and Their Operas: A Critical (and Lyrical) Analysis of Medicine in Opera. *Chest*. 2018;154(2):409-15.
18. STrengthening the Reporting of OBServational studies in Epidemiology (STROBE) guidance for reporting observational research. (Accessed November 28, 2017; Available at <http://strobe-statement.org/index.php?id=strobe-home>).
19. Bargay-Leonart J, de la Vega Llompart L, Cifre-Gual FM, Soriano JB, i membres del CEI-IB. El Comitè d'Ètica de la Investigació de les Illes Balears: els primers quinze anys. *Medicina Balear* 2017; 32(1): 23-9.